

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA TRABZON'UN İŞGALİ VE MÜSLÜMAN MÜLTECİLERİN DURUMU

Güzin ÇAYKIRAN

(Doktor)

<https://orcid.org/0000-0002-8524-8405>

guzincaykiran@gmail.com

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire
Başkanlığı

Geliş Tarihi: 21.10.2020

Kabul Tarihi: 26.01.2021

Özgün Makale

DOI: 10.46953/askeritarih.814421

Öz: Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na girdiği zaman elbette müttefikleri gibi savaşı kazanma arzusundaydı. Fakat savaşın başlamasıyla birlikte bambaşka sorunlar ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri Doğu Cephesi'nde Müslümanların göç hareketi idi. Bu göç hareketine bağlı olarak Osmanlı Devleti, Rus işgal bölgelerinden iltica eden Müslümanlara *mülteci* adını vermişti. Devlet, bir taraftan cephede savaşırken diğer taraftan da Müslüman mültecilerin iskân ve iâşesini organize etmeye çalışmıştı. Trabzon vilayetinden iltica eden Müslümanlar da bunlar arasındaydı. Trabzon mültecileri istikamet olarak Giresun ve Ordu kazası ile Canik sancağına iltica etmişti. Trabzon vilayetinin güneyinde meskûn olan Müslümanlar ise Sivas vilayetine yönelmişlerdi. Bunlar, iltica ettikleri yerlerde iskân edildikleri gibi başka bölgelere de göç etmişler/ettirilmişlerdi. Dolayısıyla Anadolu'nun dâhilinde birçok Trabzon mültecisine rastlanmaktaydı. Hatta Şam'a gönderilen mülteciler dahi vardı. 1917'de Çarlık Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin başlamasıyla birlikte Rus Kafkas Ordusunun Anadolu'dan çekilmesiyle hayatta kalan mülteciler de memleketlerine dönüş yapmışlardı. Fakat Rus ordusuyla birlikte hareket eden Ermeni birlikleri, memleketlerine dönüş yapan Trabzon mültecilerine bina yerine bir enkaz bırakmış ve iltica edemeyen Müslümanların birçoğunu katlederek Anadolu'dan kaçırmışlardı.

Çalışmada Birinci Dünya Savaşı'na bağlı olarak Doğu (Kafkas) Cephesi'nin Doğu Karadeniz'de Rus işgal bölgelerinden iltica eden Trabzon mültecileri ele alınmıştır. Çalışmada başta nitel ve nicel yöntem olmak üzere karşılaştırmalı yöntem kullanılmıştır. Yapılan literatür taraması sonucu muhacir ve mültecileri konu alan çeşitli çalışmalar tespit edilmiş fakat yapılan çalışmalarda Trabzon mültecilerinin münferit olarak incelenmediği fark edilmiştir. Dolayısıyla çalışmada Trabzon mültecilerinin göç istikametleri başta olmak üzere nerelere göç ettikleri, iskân edildikleri yerler ile buralardaki durumları yeni bilgi ve arşiv belgeleriyle anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Trabzon'un İşgali, Harşit Savunması, Trabzon Mültecileri.

THE OCCUPATION OF TRABZON AND THE SITUATION OF THE MUSLIM MÜLTECİ [REFUGEES] IN THE FIRST WORLD WAR

Abstract: Just like all its allies, the Ottoman State desired to win the war when it entered the First World War. Nevertheless, completely different problems had arisen together with the initiation of the war. One of them was the migratory movement of the Muslims at the Eastern Front.

Depending on this migratory movement, the Ottoman State had named the Muslims seeking refuge from the areas under Russian occupation as *mülteci* [refugee]. While fighting at the front on one hand, the State had tried to organize the settlement and subsistence of the Muslim refugees on the other. The Muslims taking refuge from the *vilayet* [province] of Trabzon were among them. The refugees from Trabzon had sheltered in the direction of the districts of Giresun and Ordu and the sanjak of Canik. The Muslims dwelling in the south of the *vilayet* of Trabzon headed for the *vilayet* of Sivas. They were not only settled in the areas where they took refuge but they also migrated or were made to migrate to other areas. There were thus many refugees from Trabzon in Anatolia. There were even refugees sent to Damascus. After the withdrawal of the Russian Caucasian army from Anatolia following the start of the Bolshevik Revolution in Tsarist Russia in 1917, the surviving refugees returned to their homeland. However, the Armenian troops, acting in unison with the Russian army, had left behind ruins instead of buildings for the refugees returning to their homeland, namely the *vilayet* of Trabzon, and escaped from Anatolia after having massacred most of the Muslims who were unable to take refuge.

This study examines the refugees from Trabzon, who were sheltering from the areas under Russian occupation in Eastern Black Sea region at the Eastern (Caucasian) Front of the First World War. The comparative method, mainly the qualitative and quantitative method, was used in the study. As a result of the literature scan, various studies on the *muhacir* [migrants] and the *mülteci* [refugees] were detected; however, it was found out that they did not examine the issue of refugees from Trabzon separately. Consequently, this study tries to define through the use of unrevealed information and archival documents the directions of the migration of the refugees from Trabzon primarily and their places of migration and settlement including their circumstances there.

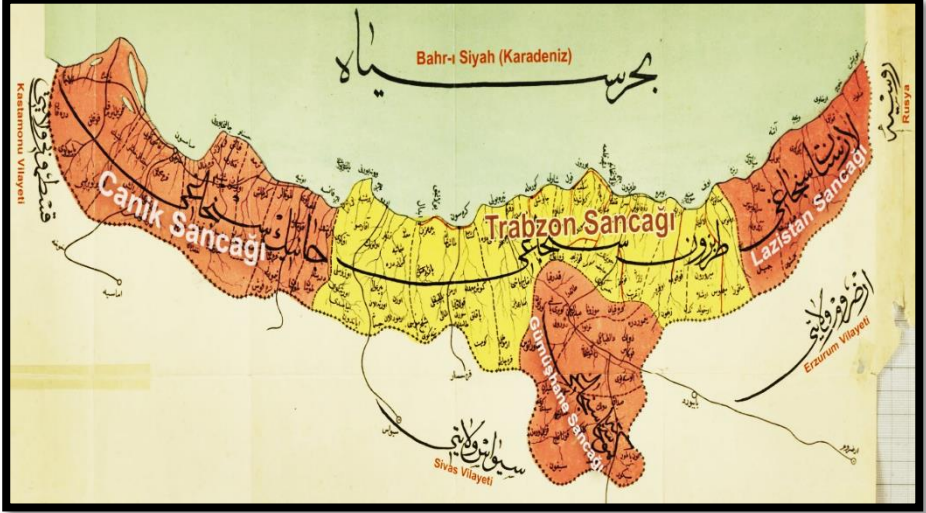
Key words: First World War, Occupation of Trabzon, Defence of Harşit, The *Mülteci* [refugees] from Trabzon.

Giriş

Trabzon vilayeti, Karadeniz kıyısında Samsun'dan başlayarak bütün bir kıyı şeridi, Terme, Çarşamba, Ünye, Fatsa, Ordu, Perşembe, Giresun, Tirebolu, Akçaabat, Of, Rize, Pazar, Arhavi, Hopa, Artvin ve Batum'a, oradan da güneye doğru Kelkit, Şiran, Gümüşhane, Torul hattından Kastamonu vilayetine kadar 32.895 km²lik¹ coğrafi bir alanı kapsamaktaydı. Bu coğrafi alan içerisinde vilayet, Merkez sancağı ile birlikte Lazistan, Gümüşhane ve

¹ *Trabzon Vilayeti Salnamesi*; Trabzon, 1322(1906/1907), s. 78.

Canik olmak üzere dört sancaktan oluşmaktaydı.² Vilayetin merkezi Trabzon idi. Osmanlı Dönemi'nde Trabzon, Karadeniz bölgesinin en önemli liman şehirlerinden biriydi. Şehir, tarihî İpek Yolu'nun üzerinde yer aldığı gibi askerî açıdan Doğu Anadolu ve İran'a kadar uzanan yolların da başlangıç noktası idi. Bu durum demir yolu ağının bulunmadığı bölgelere kısa sürede askerî malzemelerin taşınması anlamına gelmekteydi.³

Harita-1 Osmanlı Dönemi Trabzon Vilayeti⁴

Vilayetin etnik yapısı, Müslümanlar ile gayrimüslim Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşmaktaydı. 1914 yılı itibarıyla vilayetteki etnik yapının nüfusa oranı şu şekildeydi:

İdari Bölge/Sancak	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Toplam
Trabzon Sancağı	595.853 %78,14	129.227 %16,95	37.487 %4,92	8 %0,001	762.575 %49,87
Lazistan Sancağı	210.508 %99,17	1.722 %0,81	35 %0,02	-	212.265 %13,88

² Hamdi Özdiş; *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008, s. 58-61.

³ Enis Şahin; "İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7/7, 2009, s. 119.

⁴ BOA; HRT-h-622.

Gümüşhane Sancağı	114.767 %71,29	43.495 %27,02	2.715 %1,69	-	160.977 %10,53
Canik Sancağı	265.950 %67,62	98.739 %25,10	28.576 %7,27	54 %0,01	393.319 %25,72
Toplam	1.187.078 %77,63	273.183 %17,86	68.813 %4,5	62 %0,05	1.529.136 %100

Tablo-1 Birinci Dünya Savaşı Öncesi (1914) Trabzon Vilayetinin Sancaklarına Göre Nüfusu⁵

Tablodan anlaşıldığına göre vilayetin tamamında Müslümanların nüfusu 1.187.078'dir. Çalışmanın mekânsal sınırlılığını teşkil eden Rus işgal bölgesinde kalmış olan Lazistan sancağı, Gümüşhane sancağı ile Trabzon sancağının Harşit Vadisi'ne kadar olan kısmında ise (Trabzon Sancağı; Of, Akçaabat, Sürmene, Görele, Vakfikebir, Maçka Lazistan sancağı; Pazar, Hopa, Gümüşhane sancağı; Torul, Şiran, Kelkit) 553.640 Müslüman bulunmaktaydı.⁶ Rus işgaliyle birlikte bu nüfustan 324.848'i⁷ Doğu (Kafkas) Cephesi'nin gerisine iltica etmişti. Dolayısıyla çalışmanın ana konusunu Doğu Karadeniz'de Rus işgal bölgelerinden iltica eden Müslümanlar oluşturmaktadır. Buna göre çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Kafkas ordusu ile 3'üncü Osmanlı Ordusunun Doğu Cephesi'nde gerçekleştirdiği muharebelerden kısaca bahsedildikten sonra Rus birliklerinin Doğu Karadeniz'de Harşit Vadisi'ne kadar ilerleyişi anlatılmıştır. Rus birliklerinin Trabzon vilayetinde ilerleyişine bağlı olarak da Rus işgal bölgelerinden Müslümanların iltica hareketleri incelenmiştir. Bu iltica hareketleri içinde örneklem olarak *Trabzon mültecileri* (Trabzon vilayetinden iltica eden Müslümanlar) seçilmiştir. Nitel yöntem başta olmak üzere nicel verilerle karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır. Konuyla ilgili yapılan literatür taraması sonucu çeşitli çalışmalar tespit edilmiştir. Fakat bu çalışmada Trabzon mültecileri, yeni bilgi ve arşiv belgeleriyle birlikte münferit olarak ele alınmıştır.

Çalışmada Rus işgaliyle birlikte Harşit Vadisi'nin batısına geçen Müslümanlar için *sığınan* anlamında *mülteci*, Harşit Vadisi'nin batısına iltica edenler için *göç eden/göç ettirilen* ifadesi kullanılmıştır. Zira Harşit Vadisi'nin batısına iltica eden Müslümanlar, belirli bir plan çerçevesinde Osmanlı Hükûmeti tarafından peyderpey çeşitli bölgelere göç ettirilmeye çalışılmıştı. Ayrıca Osmanlı arşiv belgelerinde Rus işgal bölgelerinden iltica

⁵ Kemal H.Karpat; *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 376-388.

⁶ Karpat; *age.*, s. 376-378.

⁷ Ufuk Erdem; "Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi (1913-1922)", *Zeitschrift für die Welt der Türken(ZfWT)*, 9/1, 2017, s. 68.

eden Müslümanlar için *mülteci* ifadesi kullanılmışken *muhacir* ifadesinin de kullanıldığı görülmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada Osmanlı resmî terminolojisinden yola çıkarak mülteci ifadesinin kullanılması tercih edilmiştir.

1. Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu (Kafkas) Cephesi ve Trabzon'un İşgali

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi; Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon, Mamuratülaziz, Sivas ve Diyarbakır vilayetleri ile Urfa sancağı, İran'ın Azerbaycan (Güney Azerbaycan) eyaleti ve Rusya'nın Kafkasya topraklarını içine almaktaydı. Diğer bir deyişle bu sınır içerisindeki harekât alanı toplamda 923.170 km² yüz ölçümüne karşılık gelmekteydi.⁸ Rusya'ya karşı 3'üncü Osmanlı Ordusunun üstlendiği cephe harekâtı ise Karadeniz'den İran/Hemedan'a kadar yaklaşık 1.000 kilometrelik cephe üzerinde *operatif bir harekât muharebesi* olarak yapılmıştı.⁹

Osmanlı ülkesinde Birinci Dünya Savaşı, 1 Kasım 1914'te Rus Kafkas Ordusunun Erzurum vilayetinin çeşitli noktalarından sınırı geçmesiyle birlikte başladı.¹⁰ Bölgede konuşlu 3'üncü Osmanlı Ordusunun Kumandanı Hasan İzzet Paşa idi.¹¹ Paşa'nın idaresinde 1'inci ve 2'nci Köprüköy ile Azap Muharebeleri yapılmış fakat Rus birliklerinin ilerleyişi durdurulamamıştı. Cephedeki bu gelişmeler üzerine Enver Paşa, 13 Aralık 1914'te Köprüköy'e gelerek 19 Aralık'ta 3'üncü Ordunun kumandanlığını üstlenmiş ve 22 Aralık'ta Ruslara karşı büyük bir taarruzla Sarıkamış Harekâtı'nı başlatmıştı. Fakat harekât, 19 Ocak 1915'te büyük bir hezimetle son bulmuştu.¹² Bundan cesaret alan Rus birlikleri, 1915 ilkbaharında bütün cephe boyunca taarruz harekâtına başlamış, Oltu-Horasan-Tahirgediği hattına kadar olan bölgeyi ele geçirerek Van Gölü'nün kuzeyinde Malazgirt-Muş üzerinden Erzurum istikametinde ilerlemeye başlamıştı.¹³ Diğer taraftan da İran'da bulunan Rus birlikleri, Kotur üzerinden Van/Saray'a yönelmişlerdi.¹⁴ Zira İran'da bulunan

⁸ Baki; *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, Askerî Matbaa, İstanbul, 1933, s. 3.

⁹ Fevzi Çakmak; *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Yay. haz.: A. Tetik, S. Kiper, A. Seven, ve Y.S. Demirtaş, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 3-4.

¹⁰ Bu noktalar; Bayezid/Muson, Başköy/Eleşkirt, Kağızman/Kötek, Erzurum/Narman-Oltu/Kaleboğazi idi. *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, C II, Birinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 101.

¹¹ Baki; age., s. 21.

¹² Fahri Belen; *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, C I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s.135-192.

¹³ Fahri Belen; *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, C II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 91-97.

¹⁴ BDH; Kls.: 2818, Dosya:1, Fihrist: 32(33).

Rus birlikleri, Van'da devam eden Ermeni isyanından cesaret almışlardı.¹⁵ Böylece iki koldan hareket eden Rus birlikleri, 11 Mayıs'ta Malazgirt'i, 20 Mayıs 1915'te de Van'ı işgal etmişti.¹⁶ Van'ı işgal ettikten sonra Erzurum'a ilerleyen Rus birlikleri, İkinci Azap ve Erzurum Muharebelerinde başarılı olmuş ve 1916 yılı itibarıyla kuzey-güney istikametinde Trabzon-Bayburt-Erzincan hattına yaklaşmıştı.¹⁷ Bu sırada İngilizlerin Çanakkale'den çekildiklerini haber alan Rus Ordusu Kumandanı General Nikolay Yudenic, Erzurum'u ele geçirmek üzere Rus birliklerine taarruz emri vermiş ve 16 Şubat 1916'da Erzurum işgal edilmişti. Erzurum'un işgaliyle birlikte 17 Şubat'ta Muş, 2 Mart'ta da Bitlis Rusların eline geçmişti.¹⁸ Doğu Karadeniz'de ise 7 Şubat 1916'da Rus birlikleri Batum'dan Arhavi istikametinde taarruza geçmiş ve sırasıyla 4 Mart 1916'da Pazar, 5 Mart'ta Çayeli, 8 Mart'ta Rize, 26 Mart'ta da Of'u işgal etmişti.¹⁹ Of'un işgaliyle birlikte Osmanlı birlikleri tarafından mukabil bir taarruz gerçekleştirilmiş fakat başarılı olunamamıştı. Nitekim Rus birlikleri, Karadeniz'in en önemli liman ve ticaret şehri olan Trabzon'a yaklaşmışlardı. Trabzon, Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya için stratejik bir öneme sahipti. Zira Rusya, Trabzon'u ele geçirir ise 3'üncü Osmanlı Ordusunun en önemli erzak ve malzeme yolunu kesmiş olacak ve Rus donanmasının Karadeniz'deki egemenliğini de artırmış olacaktı.²⁰ Bu esnada Rus birliklerinin Trabzon'a yaklaştığını haber alan Müslümanların birçoğu da 15-16 Nisan'da şehri boşaltmış,²¹ Osmanlı birlikleri de Polathane (Akçaabat) ve Hamsiköy'e çekilmişti. 18 Nisan 1916'da da Rus birlikleri, Trabzon'u işgal etmişti. Trabzon'un işgal edilmesiyle birlikte Batum'da bulunan General Yudenic Trabzon'a gelmiş, Rumlar ve Ermeniler tarafından sevinçle karşılanmıştı. Ayrıca Rum Kilisesi'nde yapılan özel bir ayinde General Yudenic'in sağlığı, Rus ordusunun muzafferiyeti ve Hristiyanların Türk boyunduruğundan kurtarılması için dualar edilmişti.²²

¹⁵ Van'da Ermeni isyanı için bakınız: Güzin Çaykiran; *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*, Hece Yayınları, Ankara, 2021, s. 138-144. Justin McCarthy, Esat Aslan, Cemalettin Taşkıran ve Ömer Turan, *1915 Van'da Ermeni İsyanı*, (Çev. B. Yoğun), T&K Yayınları, İstanbul, 2018.

¹⁶ Belen; age., C II, s. 98-102.

¹⁷ Fevzi Çakmak; age., s. 131.

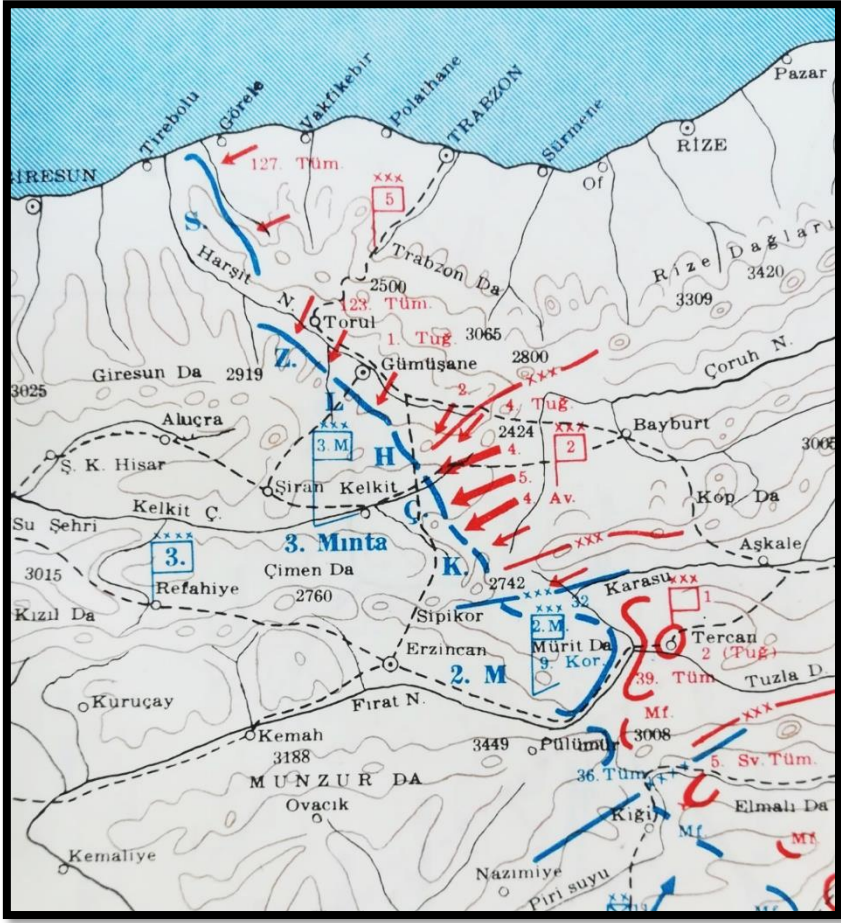
¹⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*, s. 114.

¹⁹ Belen; age., C II, s. 27-28.

²⁰ Şahin; age., s. 132.

²¹ Volkan Aksoy; "Trabzon'da Rus işgali ve Muhacirlik (1916-1918)", *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Yay.Haz. M. Uğur), ATAM, Ankara, 2015, s. 842.

²² Belen; age., C II, s. 31-33.

Harita-2 1916'da Doğu Cephesi'nde Osmanlı ve Rus Ordularının Durumu²³

Bu esnada Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon'un işgaliyle birlikte Rus birliklerinin batıya doğru ilerleyişi, müttefikleri İngiltere ve Fransa'ya endişelendirmişti. Bundan dolayı İtilaf devletleri bir araya gelerek 26 Nisan 1916'da Sykes-Picot Antlaşması'nı imzalamış ve Osmanlı toprakları için yeni bir paylaşım antlaşması yapmışlardı. Buna göre Fransa; Suriye'nin kıyı kesimiyle Adana ve çevresini, İngiltere Bağdat'tan Basra Körfezi'ne kadar güney Irak ile Filistin'de Hayfa ve Akka limanlarını,²⁴ Rusya da Erzurum, Van ve Bitlis ile Van'ın güneyinde Fırat, Muş ve Siirt arasında kalan toprakları, kuzeyde ise Trabzon'un batısında sonradan tespit edilecek bir noktaya kadar

²³ Belen; age., C II, s. 81.

²⁴ Stanford J. Shaw ve E. Kural Shaw; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. M. Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 2000, s. 385.

Karadeniz kıyılarını almıştı.²⁵ Nitekim bu antlaşmadan cesaret alan Rus birlikleri batı yönünde taarruza geçerek 16 Temmuz 1916'da Bayburt'u, 19 Temmuz'da Gümüşhane ve 25 Temmuz'da da Erzincan'ı işgal etmişti.²⁶ 21 Ekim 1916'da da Doğu Karadeniz'de Tirebolu/Harşit Vadisi'ne kadar ilerlemişti.²⁷

Harşit Vadisi olarak adlandırılan bölgenin ana çizgisini Harşit Çayı belirlemektedir. Harşit Çayı Gümüşhane il merkezinin doğusunda Güvercinlik köyü sınırlarındaki "Vavuk" Dağı'ndan "Sifon Deresi" adıyla doğmaktadır. Sonra sırasıyla Gümüşhane, Torul, Kürtün ve Doğanent'ten geçerek Tirebolu'nun Körliman Mahallesi'nden denize dökülen yaklaşık 160 km uzunluğundaki bir akarsudur.²⁸ Dolayısıyla Harşit Vadisi, Harşit Çayı'nın denize ulaşmaya kadar takip ettiği güzergâhtır.²⁹ Bu güzergâh, 1916'da Rusların Doğu Karadeniz'de ulaştıkları son nokta idi.³⁰

Karadeniz sahilinde 3'üncü Osmanlı Ordusu, Rus ordusuna göre daha zayıf kalmıştı. Fakat Rus birliklerinin Erzincan'ı işgalinden sonra 3'üncü Orduda teşkilat değişikliğine gidilerek 14 Ağustos 1916'da Doğu Cephesi mıntıkalara, mıntıkalar da kısımlara ayrılmıştı. Buna göre Doğu Karadeniz'de 3'üncü Mıntıkada Çoruh Cephesi 4'üncü Kısım, Hart Cephesi 5'inci Kısım, Doğu Karadeniz Cephesi 6'ncı Kısım ve Sahil Müfrezesi 7'nci Kısım kabul edildi. Bu şekilde cephe kuvvetlendirilerek emir komuta yeniden düzenlenmişti.³¹ Ordunun 5 Eylül 1916'daki değişikliğe göre de 1'inci ve 2'nci Kafkas Kolordusu kurulmuştu.³² Buna göre Harşit Vadisi'nin gerisinde mevzi tutmuş olan Sahil Müfrezesi de 2'nci Kafkas Kolordusuna bağlanarak 37'nci Kafkas Piyade Tümenine dönüştürüldü (5 Kasım 1916).³³ Tümenin Komutanı ise Yarbay Hacı Hamdi Bey idi.³⁴ Dolayısıyla Doğu Karadeniz'de Harşit Çayı'ndan Vona (Perşembe) Burnu dâhiline kadar olan sahilin

²⁵ Fahir Armaoğlu; *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara, 1997, s.125.

²⁶ Fahri Belen; *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 3-26.

²⁷ Kemal Saylan; "I. Dünya Savaşı'nda Yukarı Harşit Vadisi'nde Rusların Yaptığı Tahribat", *Harşit Vadisi Sempozyumu*, (M. Fatsa ve M. Özmenli), Dokap Bölge İdaresi Başkanlığı, Giresun, 2017, s. 160.

²⁸ Adnan Yazıcı; *Birinci Dünya Savaşı'nda Harşit Savunması*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun, 2019, s. 20.

²⁹ Mehmet Fatsa; "Harşit Vadisi Sempozyumu'nun Ardından", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016, 21, s. 293. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/259273> Erişim Tarihi: 16.01.2021.

³⁰ Mevlüt Kaya; "I. Dünya Savaşı'nda Eynesil Yöresinde Rus İşgalinin Anılara Yansımaları", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/3, 2018, s. 57.

³¹ Fevzi Çakmak; a.e., s. 215.

³² İsmet Görgülü; *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 153.

³³ F. Rezzan Ünalp; "Birinci Dünya Harbi Sırasında Kafkas Cephesi'ndeki Casusluk Faaliyetleri (1914'ten 1918'e Kadar)", *Birinci Dünya Savaşında Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, (Yay.Haz. M. Uğur), Ankara, 2015, s. 517.

³⁴ Görgülü; a.e., s. 154.

gözetleme, savunma ve güvenliğinden 2'nci Kafkas Kolordusu sorumlu idi.³⁵ Ayrıca Harşit Vadisi'nin batı tarafında Giresunlu Topal Osman Ağa önderliğinde 700 kişilik bir milis kuvveti de mevzilenmişti.³⁶ Harşit Savunması'nda Topal Osman Ağa, Yarbay Hacı Hamdi Bey'den aldığı emirle asker kaçaklarını yakalamak için kendi gönüllü çetesini küçük müfreze hâline getirmişti. Böylece kaçakların yakalanıp tekrar cepheye gönderilmesini sağlamış ve birliklerin zayıflamasını engellemişti.³⁷

Nitekim vadinin batısında Osmanlı birlikleri, doğusunda ise Rus birlikleri yer almaktaydı (Harita-2). Dolayısıyla Harşit Çayı, Rus ve Osmanlı birlikleri arasında doğal bir sınır hâline gelmişti. Bu sınır, Rus Kafkas ordusunun Anadolu'dan çekilişine kadar tarafların karşılıklı baskınlar ve top atışlarının yapıldığı bir hat olarak kalmıştı. Bu kapsamda Ruslar ışıldaklarla önlerini aydınlatarak baskınlara karşı tedbir aldıkları gibi Türk siperlerini de aydınlatıp geceleri topçu ateşi baskınları yapıyor gibi görünerek başka sırtlara piyade baskınları yapıyorlardı.³⁸ Diğer taraftan da sürekli olarak Tirebolu ve 37'nci Kafkas Piyade Tümeninin sol kanadını döverek ısrarla hattı kırmak istemişlerdi. Amaçları Osmanlı birliklerinin sahilden iâşe ve lojistik destek almasını engellemektir.³⁹ 37'nci Kafkas Piyade Tümeni de Rus 23'üncü Tümene karşı başarılı keşif ve baskınlar gerçekleştirmişti. Ayrıca bölgenin arazi yapısını iyi bilen Karadeniz halkı da bu baskınlara katılarak Osmanlı birliklerine destek vermişti.⁴⁰ Böylece Rus birlikleri, son savunma hattı olan Harşit Vadisi'nde tutulabilmişti.⁴¹ Sonuç olarak Samsun ve Sinop'a ilerlemeyi planlayan Rus ordusu,⁴² Trabzon vilayetinde Harşit Vadisi'nden batıya geçememişti.

2. Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon Mültecileri

Trabzon, 8 Nisan 1916-24 Şubat 1918 yılları arasında Rus işgalinde kalmıştı. Yaklaşık iki yıllık işgal sürecinde Trabzon ve çevresinde meskûn Müslümanların birçoğu, yaşadıkları toprakları terk etmişlerdi. Osmanlı belgelerinde göç eden Müslümanlarla ilgili *muhaçir* ve *mülteci* kelimeleri kullanılmakta olup bu iki kelime arasında kesin bir ayrım olmadığı gibi zaman

³⁵ F. Rezzan Ünalp; *Trabzon'un işgalinden Harşit Savunmasına Birinci Dünya Harbinde Karadeniz*, Serander Yayınları, Trabzon, 2019, s. 78.

³⁶ Ünalp; age., s.81.

³⁷ Yazıcı; agt., s. 98.

³⁸ Ünalp; age., s. 80.

³⁹ Yazıcı; agt., s. 127-130.

⁴⁰ Ünalp; age., s.80-81.

⁴¹ Funda Ünlü; *Harşit Savunması'nın Bölgeye Yansımaları (1916-1918)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzincan, 2019, s. 45-64.

⁴² Fevzi Çakmak; age., s. 214.

zaman birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir.⁴³ Fakat Osmanlı Hükûmeti, Rus işgaline uğrayan doğu vilayetlerinden kaçıp cephe gerisindeki bölgelere sığınan Müslümanlara *mülteci* sıfatını vermişti.⁴⁴ Aşair ve Muhacirun Müdüriyet-i Umumiyesi (AMMU) Müdürü Hamdi Bey'e göre; *savaş hâli dolayısıyla düşmanın istilasına uğrayan yerlerden dâhile yani hududun gerisine iltica eden cins ve mezhep ayırmaksızın bütün ahaliye mülteci, antlaşma ile diğer bir devlete terk edilmiş topraklardan gelenlere ise muhacir* denilmekteydi.⁴⁵ Dolayısıyla Trabzon vilayetinde Harşit Vadisi'ne kadar işgal edilmiş bölgelerden Osmanlı ordusunun gerisine iltica edenleri Trabzon mültecileri olarak adlandırmak mümkündür.

Birinci Dünya Savaşı'nda Müslümanların iltica hareketi daha 1915 yılının başında başlamış ve mülteciler kısa bir süre içinde Ordu, Giresun, Samsun, Mamuratülaziz, Sivas, Diyarbakır ve Musul gibi merkezlerde toplanmaya başlamışlardı. Bunlardan Giresun, Ordu, Samsun ve Sivas, Trabzon mültecilerinin toplandıkları merkezler arasındaydı.⁴⁶ Özellikle 16 Şubat 1916'da Erzurum'un işgal edilmesiyle Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey,⁴⁷ Çarşıbaşı/Yoroz'a kadar iskân edilmiş olan mültecilerin bölgeyi tahliye etmelerini emretmişti.⁴⁸ Bu kapsamda varlıklı aileler, Karadeniz'den kayıklarla Ordu'ya iltica ederken maddi durumu iyi olmayan mülteciler ise karadan *sefil* ve *perişan* bir hâlde yollara düşmüşlerdi. Bunun üzerine Osmanlı Hükûmeti, Trabzon istikametinden batıya doğru iltica eden bu mültecilerin ihtiyaçlarının muhacirin tahsisatından karşılanmasını ilgili valiliklere bildirmişti.⁴⁹ Trabzon mültecileri ilk olarak Giresun'da bulunan iskân

⁴³ Nejla Günay; "Mondros Mütarekesi Öncesinde Maraş'a Yerleştirilen Şark Mültecileri", *Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019, s. 55.

⁴⁴ Tuncay Öğün; *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi: Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, s.7.

⁴⁵ Fuat Dündar; *İtihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 228 (Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), 3, 4, 1, 16, 3 Ocak 1918).

⁴⁶ Nedim İpek; "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, 1999, s. 166.

⁴⁷ 1 Ağustos 1914'te Trabzon valisi olarak atanmıştır. BOA; BEO-4303-322653 (1 Ağustos 1914).

⁴⁸ Lazistan sancağının işgal edilmesiyle birlikte Trabzon mültecilerinin ilk toplandıkları merkez Trabzon'du. Bunlar Trabzon'un çeşitli kazalarına yerleştirilmişlerdi. 18 Nisan 1916'da Trabzon işgal edilince bu mülteciler de iltica etmişlerdi. Örneğin Hopa ve Arhavi'nin işgaliyle birlikte burada bulunan Müslümanlar, Fındıklı ve Pazar'a iltica etmişler, fakat burada bulunan Müslümanlar da kısmen göç etmeye başlamışlardı. Ayrıca Rusların işgal bölgelerine kuvvet sevki Rize ahalisini de telaşa düşürmüş ve bölgede bulunan mülkiye memurları ailelerinin Samsun'a nakledilmesi için Osmanlı Hükûmetinden müsaade talep etmişti. BOA; DH-ŞFR-465-97 (19 Mart 1915). Süleyman Tekir; "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 32, Bahar 2016, s. 54. Aynı zamanda Erzurum'un işgaliyle birlikte Hasankale civarında bulunan Müslümanların erzak sıkıntısından dolayı sefalete düştükleri ve bunların Trabzon'a nakledilmesi düşünülmekteydi. BOA, DH-ŞFR-60-188 (31 Ocak 1916).

⁴⁹ BOA; DH-ŞFR-61-113(26 Şubat 1916).

bölgelerine yerleştirildi.⁵⁰ Fakat Giresun'a yerleştirilen mülteciler, burada bakımsızlıktan şikâyet ederek Ordu'ya göç etmeye başladılar.⁵¹ Zira Cemal Azmi Bey, Trabzon'un işgaliyle birlikte vilayet merkezini Ordu'ya taşımış ve vilayet işlerini buradan yürütmüştü.⁵² Valinin şahsi teşebbüsleri ve çabalarıyla Ordu kazasındaki mültecilerin iskân ve işe işleri düzene sokulmuştu.⁵³ Hatta buradaki mülteciler; Trabzon sancağına bağlı olan Ordu, Giresun ve Tirebolu kazalarının geçici olarak Canik⁵⁴ sancağına bağlandığı zaman Talat Paşa'ya bir dilekçe göndererek kendileriyle *fevkalade* ilgilenen Vali Cemal Azmi Bey'den koparıldıkları gerekçesiyle başka bölgelere göç etmek için müsaade istemişlerdi.⁵⁵

Ordu'ya göç eden Trabzon mültecilerinin birçoğu, Ermenilerin terk ettiği evlere yerleştirilmiş ve hususi komisyonlar vasıtasıyla mültecilere ekmek ve ekonomik gücüne göre de nakdî yardım yapılmıştı. Mültecilerin çoğu; ihtiyaç, çocuk ve kadınlardan oluşmaktaydı.⁵⁶ Özellikle Ordu, Giresun ve Tirebolu kazalarında bulunan 80.000⁵⁷ mülteci arasında 13.908 dul kadın vardı.⁵⁸ Fakat bir süre sonra Giresun ve Ordu'da toplanan mülteciler, buraların da Rus işgaline uğraması ihtimaline karşı daha batıda Canik sancağında toplanmaya başlamışlardı.⁵⁹ Bunun üzerine Osmanlı Hükûmeti, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesinde mültecilerin belirli merkezlerde yığılmasını önlemek amacıyla 14 Aralık 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti Muhâcirin Müdüriyeti, *Menatuk-ı Harbiyeden Vürud Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İşe ve İkdârlarını Mübeyyin* adıyla bir talimatname hazırladı. Talimatname, Aşâir ve Muhacirin Müdüriyetinin mültecilerle nasıl ilgileneceğini tanzim etmekteydi. Ayrıca talimatnamede mültecilere tahsis edilen iskân mntıklarının sınırları belirlenmişti. Buna göre mülteciler için iskân sahaları araştırılırken geldikleri yerlere dikkat edilecek ve kendi memleketlerine yakın yerler öncelikli olarak değerlendirilecekti. Mültecilerin memleketlerine yakın bölgelere iskânı sağlanamazsa ya da nüfus olarak bölgenin alabileceği

⁵⁰ İpek; agm., s. 169. Volkan Aksoy; "Birinci Dünya Savaşı'nda "Göç"ün Acılarına Tanıklık Eden Şehir: Giresun", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/5, 2018, s. 86.

⁵¹ BOA; DH-ŞFR-70-37 (19 Kasım 1916).

⁵² BOA; DH-ŞFR-517-32 (23 Nisan 1918).

⁵³ İpek; age., s. 170.

⁵⁴ II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Canik sancağı, bağımsız bir mutasarrıflık hâline getirilmişti. Volkan Aksoy; *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon, 2014, s. 253

⁵⁵ Dönem itibarıyla Canik sancağı, bağımsız bir mutasarrıflıktır. BOA; DH-İUM-108-47 (1 Ağustos 1917).

⁵⁶ Dündar; age., s. 231.

⁵⁷ BOA; DH-İUM-108-47 (1 Ağustos 1917).

⁵⁸ BOA; DH-ŞFR-546-88 (26 Şubat 1917).

⁵⁹ İpek; agm., s. 170.

kapasitenin aşılması durumunda mülteciler, belirli yollar ile farklı noktalara sevk edilecekti.⁶⁰

a. Trabzon Mültecilerinin Göç İstikametleri

Doğu Cephesi'nde savaş alanlarından göç eden mültecilerin yerleşecekleri bölgeler dört mıntıkaya ayrılmıştı. Buna göre;

1'inci Mıntıka; Erzurum'un doğusu ile Trabzon sahillerinden iltica eden mülteciler; gerek deniz yoluyla gerek karadan Ordu, Giresun, Ünye, Samsun, Bafra ve Kastamonu ve çevresine,

2'nci Mıntıka; Erzurum'un batı ve güneyi ile Trabzon'dan iltica eden mülteciler, Sivas-Kayseri yoluyla Kayseri ve Niğde'ye,

3'üncü Mıntıka; Erzurum'un doğusu ile güneydoğusundan iltica eden mülteciler, Kemah yoluyla Elazığ, Malatya ve Maraş'a,

4'üncü Mıntıka; Van ve Bitlis'ten iltica eden mülteciler, Diyarbakır yoluyla Diyarbakır ve çevresine, Urfa, Antep ve kısmen Adana'ya gönderilmişlerdi.

1916 yılı itibarıyla Trabzon mültecileri; 1'inci ve 2'nci Mıntıkalara yerleştirilmişlerdi.

1'inci Mıntıkada 20.000 mülteci, Karadeniz'den kayıklarla Ordu, Giresun ve Samsun'a gönderilmişlerdi.⁶¹ Ordu'ya iltica eden mülteciler, buldukları yerlerde iskân edilerek istirahatleri sağlanmıştı.⁶² Şebinkarahisar, Sivas, Niksar, Erbaa ve Amasya kara yoluyla nakledilen mülteciler ise vasıta azlığından peyderpey nakledilebilmişti. Ordu ve Giresun'dan kendi imkânlarıyla Terme ve Çarşamba'ya gelip yerleştirilenler ise sıtma olmuşlardı. Daha fazla zarar görmemeleri için birçoğu Amasya ve Merzifon'a gönderilmiş, kalanlar ise Terme ve Çarşamba'nın sıtma olmayan köylerine yerleştirilmişlerdi. Samsun'a yerleştirilenler ise sıtma hastalığına yakalanmış olsa da kinin dağıtılarak hastalığın ölüm riski azaltılmıştı. Bunlardan köylü olanlar Kavak, Havza, Merzifon yolu ile Çorum ve bir kısmı da Bafra yolu ise Sinop ve Kastamonu'ya gönderilmiş ve iskânları sağlanmıştı. Geri kalanlar ise vasıta tedarik edildikçe güneye gönderilmekteydi. 4 Aralık 1916 tarihi itibarıyla 1'inci Mıntıkada bulunan mültecilerin sayısı 79.100 idi. Bunlardan 36.000'i Samsun ve çevresinde, 4.000'i Bafra'da, 18.000'i Çarşamba'da, 1.600'ü Terme'de ve 7.000'i de Terme'ye bağlı köylerde, 18.000'i Ünye'de, 5.500 mülteci de Fatsa kazasında bulunmaktaydı. Kara yolu ile gelen mültecilerin beslenme ve hasta olanların

⁶⁰ Ufuk Erdem; "Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi (1913-1922)", *ZfWT*, 9/1, 2017, s. 67.

⁶¹ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*; Genelkurmay Basımevi, Ankara, 31/ 81, Aralık 1982, s. 229.

⁶² BOA; DH-ŞFR-65-63(22 Haziran 1916).

tedavisi için Fatsa, Ünye, Terme ve Çarşamba'da muayene ve beslenme ihtiyaçlarının karşılanması için belirli merkezler açılmıştı. Ayrıca Fatsa, Ünye, Terme ve Çarşamba'da bulunan askerî hastanelerden de yararlanılmaktaydı.

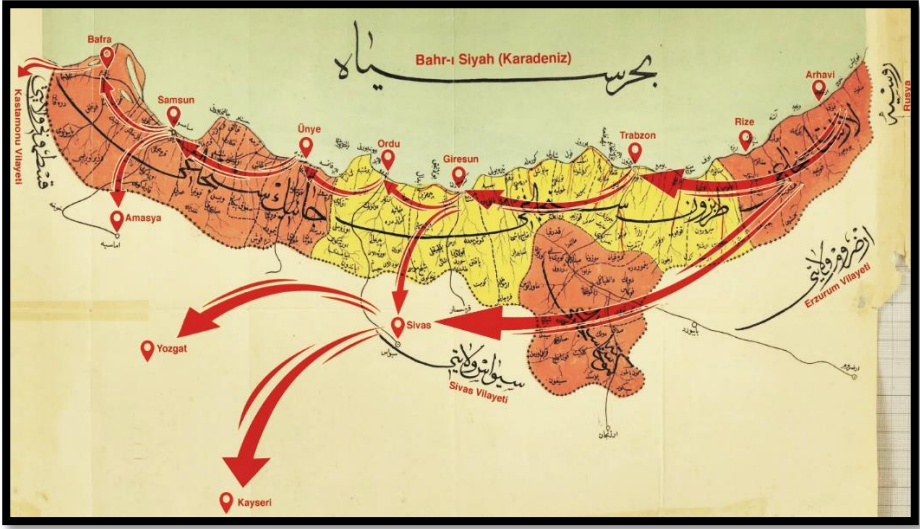
2'nci Mıntıkadaki mülteciler ise Trabzon'un güney kesiminde yer alanlar ve Erzurum vilayetinin güney ve batı taraflarından iltica edenlerdi. Bunlar da Çarşamba'dan Niksar'a oradan da Sivas vilayetine⁶³ bağlı Tokat ve Amasya livalarına yönlendirilmekteydi. Sivas'a gelen mülteci sayısı 300.000'den fazlaydı. Fakat Sivas'ın merkez kazaları 3'üncü Ordu harekât alanı içerisinde olduğundan çeşitli tarihlerde 144.964 mülteci Sivas'tan Kayseri, Niğde, Çorum, Yozgat, Kırşehir ve Konya'ya gönderilmişlerdi. Sivas'ta kalan mülteciler ise Sivas vilayetinin harekât alanından uzak bölgelerine yerleştirilmişlerdi. Bunlara 8.637 ev verilmişti. Ayrıca mülteciler arasında dul kadın, kimsesiz çocuklar ve yetimler, sanat okulları ile kimsesizler yurduna yerleştirilerek halıcılık, dokumacılık, marangozluk, bezcilik, terzilik ve erkek çocuklar da demircilik, marangozluk, terzilik gibi zanaatlara yönlendirilmişlerdi.⁶⁴ Görüldüğü üzere Sivas vilayeti, Trabzon mültecilerinin toplandığı ikinci bir merkezdir. Osmanlı Hükûmeti burada bulunan mültecilerin hüsn-i iskânı ve iaşelerinin sağlanması için bir heyet oluşturarak Sivas'a gönderilmesine karar vermişti.⁶⁵ Dolayısıyla Sivas vilayetinin mülteci ve muhacirlerin iskânıyla önemi artmış ve bundan dolayı Sivas Valiliği vilayette bulunan polis kadrosunun ve süvari polis memurlarının artırılmasına çalışmıştı.⁶⁶

⁶³ BOA; DH-ŞFR-68-160.

⁶⁴ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, s. 229-231. Süleyman Tekir; "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 32, Bahar 2016, s. 58.

⁶⁵ BOA; DH-ŞFR-66-36 (20 Temmuz 1916).

⁶⁶ BOA; DH-ŞFR-74-60.

Harita-3 Trabzon Mültecilerinin Göç İstikametleri

Deniz yoluyla Sinop, Bolu ve Kastamonu'ya göç eden Trabzon mültecileri de buralarda *geçici* olarak iskân edilmişti.⁶⁷ Ayrıca bunların belirtilen bölgeler dışında Eskişehir, Kütahya ve İzmit livası ile Hüdavendigâr ve İstanbul⁶⁸ vilayetlerine geçişlerine müsaade edilmemişti.⁶⁹ Zira buralar iskân bölgeleri dışında tutulmuştu. Fakat Canik mutasarrıflığında iskân edilen Trabzon mültecilerinin bir kısmı salgın hastalık (kolera, humma,⁷⁰ sıtma vb.), gıda maddelerinin yetersizliği ve idarecilerin uygunsuz davranışlarından dolayı Sinop, İnebolu, İzmit, Adapazarı,⁷¹ Amasya ve Çorum'a göç etmeye başlamışlardı.⁷² Dolayısıyla Osmanlı Hükûmeti, bu mültecilerin gittikleri yerlerde iskân edilmelerini ilgili yetkililerden istemek zorunda kalmıştı. Örneğin Merzifon'a yerleştirilen 58 Trabzon mülteciyi iskân bölgesi dışında bulunan İzmit'e göç etmişti. Buna karşı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, İzmit Mutasarrıflığına bunların İzmit'e yerleştirilmesinin zaruriyetini⁷³ bildirmek zorunda kalmıştı.⁷⁴ Bu kapsamda 1918 itibarıyla İzmit merkez kazasında

⁶⁷ BOA; TŞR-HL-3-99(10 Haziran 1916).

⁶⁸ Trabzon mültecilerinden kayıkcı ve balıkçı olanlar ihtiyaca göre İstanbul'a gönderilmişti. BOA, DH-ŞFR-65-35 (19 Haziran 1916).

⁶⁹ BOA; DH-ŞFR-64-272(9 Haziran 1916).

⁷⁰ Aksoy; agm., s. 845.

⁷¹ Aksoy; agm., s. 846.

⁷² İpek; agm., s. 172.

⁷³ BOA; DH-ŞFR-65-62(22 Haziran 1916).

⁷⁴ BOA; DH-ŞFR-65-64(22 Haziran 1916), İpek, agm., s. 172.

3.599, Adapazarı kazasında 804, Karamürsel’de 403 Trabzon mültecisi bulunmaktaydı.⁷⁵

Kastamonu/İnebolu’ya deniz yoluyla göç etmiş olan Trabzon mültecileri ise İnebolu’nun çeşitli yerlerine yerleştirilmişlerdi. Buna göre İnebolu’ya 45 dakika mesafede bulunan Patriyos (Karadeniz Mahallesi) mevkinde dâhile sevk edilen Rumlardan kalma 219 hanede 557 nüfus, Karaca’da 101 hanede 710 nüfus, Acıdonoz’da (Yenimahalle) 50 hanede 322 toplamda 1.589 Trabzon mültecisi iskân edilmişti. Yardıma muhtaç olan 370 hanede 1.580 mülteci ise iâşe edilmiş ve bunlardan çok fakir ve hiçbir şeyi bulunmayanlara emvâl-i metrûkeden⁷⁶ yatak, yorgan ve iç çamaşırı verilmişti. Hasta olan mülteciler de hastanelerde tedavi edilmişti. Abana, Çatalzeytin, Zarnaba (Özlüce) köylerinde meskûn mülteciler de bulunmaktaydı. Fakat bunların sayıları tespit edilmemişti. İnebolu’ya yerleştirilen mültecilerin çoğu kayıkçı ve yağcı olduklarından gemi sahipleriyle çalışarak çok iyi para kazanıyorlardı. Fakat mültecilerdeki ruh hâli pek fenaydı. Muhtaç olanlar, ağaçları kesip yakıyorlardı. Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Paşa Kastamonu Valiliğine bir tahrirat yollamış ve mülteciler için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti.⁷⁷

Mültecilerin göç ettikleri yerlerden birisi de başkent olması hasebiyle İstanbul idi. Ayrıca, Ankara, Yozgat, Niğde’ye de göç eden mülteciler vardı. Zira buraların işgal bölgelerine uzak oluşları ve tarıma elverişli topraklara sahip bulunmalarından dolayı geçim sıkıntısı diğer bölgelere nispetle daha az hissedilmişti.⁷⁸ Bunların dışında Eskişehir’de 46⁷⁹, Şam’da 8 Gümüşhaneli ve 194 Ordulu, Trabzon mültecisi bulunmaktaydı.⁸⁰ 185 Trabzon mültecisi ise Konya’ya gönderilmişti. Fakat buraya Kürt mültecilerin yerleştirilmesi planlandığı için Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Trabzon mültecilerinin Konya’ya göç ettirilmemesini Aşair ve Muhacirin Müdüriyetine bildirmişti.⁸¹ Aynı zamanda iskân bölgesi dışında tutulmuş bölgelere istisna olarak balıkçı ve kayıkçı olanların Marmara sahillerine yerleştirilmesine karar verilmişti.⁸²

Arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre Trabzon mültecileri başta Giresun ve Ordu kazası, Canik sancağı ile Kastamonu (Bolu, İnebolu, Cide, Abana vs.) ve Sivas vilayetinin (Tokat, Çorum, Amasya, Merzifon vs.) çeşitli kazalarına yerleştirilmişlerdi. Bunların yanı sıra İstanbul, Bursa, İzmit,

⁷⁵ BOA; DH-ŞFR-576-67 (22 Ocak 1918).

⁷⁶ Terk edilmiş, bırakılmış mallar, sahipleri bilinmeyen mallar. Ferit Develioğlu; *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2002, s. 220.

⁷⁷ BCA; SEVKİYAT-272-0-0-17-9-17-2(28 Kasım 1916).

⁷⁸ Aksoy; agm., s. 846.

⁷⁹ BOA; DH-ŞFR-578-36 (20 Şubat 1918).

⁸⁰ BOA; DH-ŞFR-578-66 (23 Şubat 1918).

⁸¹ BOA; DH-ŞFR-67-49 (19 Ağustos 1916).

⁸² BOA; DH-ŞFR-67-42 (19 Ağustos 1916).

Adapazarı, Düzce, Karasu, Akyazı, Eskişehir, Aydın⁸³, Kayseri⁸⁴, Konya, Niğde, Ayaş⁸⁵, Beypazarı, Ankara, Şam, Haçin (Saimbeyli) gibi merkezlere göç ettirilen mülteciler de vardı. Merkezler dikkate alındığında, bazı merkezler hariç, Trabzon mültecilerinin Karadeniz sahili boyunca yerleştirildikleri görülmektedir.

b. Mültecilerin Yaşadıkları Sıkıntılar ve Alınan Tedbirler

Rusların Hopa-Arhavi istikametinden başlattıkları taarruz sonucu buralarda meskûn Müslümanlar da Trabzon'a iltica etmeye başlamıştı. Trabzon'un işgalinden sonra ise Trabzon'a iltica eden Müslümanlarla beraber Trabzon'da meskûn olanların birçoğu Giresun ve Ordu kazaları ile Canik sancağı istikametine yönelmişlerdi. Trabzon'un Gümüşhane sancağında meskûn Müslümanlar da Sivas yönünde ilticaya başlamışlardı. Fakat Müslümanlar iltica ettikleri bölgelerde başta barınma olmak üzere açlık, salgın hastalık, bakımsızlık ve idarecilerin menfi yönetimi gibi sebeplerden dolayı büyük sıkıntılar çekmişlerdi. Mültecilerin çeşitli ihtiyaçları (iskân, iaşe, giyim ihtiyacı⁸⁶ vs.) Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tahsisatından⁸⁷ Emval-i Metruke Tasfiye Komisyonları tarafından karşılanmaktaydı.⁸⁸

Mülteciler arasında yüksek dereceli memurlar, iskâna elverişli evlere yerleştirilirken fakir ve kimsesiz ailelerin birçoğu cami, mescit, han ve mekteplerde iskân edilmişti. Ayrıca varlıklı aileler kiraladıkları evlerde kalabilirken fakir mültecilerin birçoğu, sokaklarda barınmaya çalışmışlardı. Giresun ve Ordu'da iskân edilen mültecilerin durumu daha iyi idi. Fakat Canik sancağında Trabzon mültecilerin iskân ve iaşesi yeterli düzeyde temin edilemiyordu.⁸⁹ Zira Canik sancağında mültecilerin sayısı oldukça fazlaydı, bunların iskân ve iaşesi için yeterli para temin edilemiyordu.⁹⁰ Bu durumdan olsa gerek ki 1917 tarihinde Canik sancağına Ordu'dan yapılan göçlere müsaade edilmemişti. Örneğin Ordu kazası Muhacirin Sevk Memurluğu iki hanede sekiz Ordulu ailenin Samsun'a gitmesine izin vermişti. Bu durum karşısında Canik Mutasarrıflığı durumu Dâhiliye Nezaretine bildirmiş ve

⁸³ BCA; DH-ŞFR-SEVKİYA272-0-0-14, 75-20-13 (17 Nisan 1919).

⁸⁴ Kayseri'nin İncesu kazasına yerleştirilmiş olan 78 Trabzon mültecinin 1924 yılında göç masraflarının kendileri tarafından karşılanması şartıyla Mudanya ve İzmir'e gitmelerine izin verilmişti. BCA, 272-00-SEVKİYAT-11-17-80-6.

⁸⁵ BCA; SEVKİYAT-272-0-0-14,75-23-1 (2 Kasım 1919).

⁸⁶ BOA; DH-ŞFR-61-247 (4 Mart 1916).

⁸⁷ BOA; DH-ŞFR-61-125(26 Şubat 1916).

⁸⁸ 10 Haziran 1915 tarihli Talimatname doğrultusunda Ermenilerden kalan malların idaresi ile ilgili kurulan komisyonlardır. Firdevs Temizgüney; *Emval-i Metruke Meselesi 1915-1923*, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 49. BOA; DH-ŞFR-61-122 (26 Şubat 1916).

⁸⁹ Aksoy; agm., s. 847.

⁹⁰ BOA; DH-ŞFR-531-63 (8 Eylül 1916).

Dâhiliye Nezareti, Samsun'a göçün durdurulmasını ve devam ettiği takdirde sevk memurunun azledileceğini Trabzon Valiliğine bildirmişti.⁹¹

Müslüman mülteciler için geçici olarak iskân edildikleri yerlerde hayatlarını idame ettirmeleri için kendilerine maaş verilmekteydi. Fakat bu maaş yeterli gelmiyordu. Örneğin Çorum ve Yozgat'a göç etmiş olan mültecilerin, çıplak ve yakacak odundan mahrum pek sefil bir hâlde oldukları Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti tarafından Çorum ve Yozgat Mutasarrıflıklarına bildirilmişti. Bu kapsamda büyüklere verilen iki kuruş yevmiyenin üç kuruşa, küçüklere verilen bir kuruş yevmiyenin de 60 paraya çıkarılması ve elbiselerinin emval-i metrukeden temin edilmesi, edilemez ise çarşı ve pazardan satın alınarak mültecilere dağıtılması istenmişti.⁹² Bunların yanı sıra mültecilerin iaşesinin sağlanması hususunda da sorunlar yaşanmaktaydı. Örneğin Bolu'ya Akçaabat'tan göç etmiş olan Talipoğlu Ruşen Çavuş, altı nüfuslu ailesinin *sefaletten elbisesizlikten pek büyük zorluk çekmekte olduğunu ve aç çıplak bir şekilde ötede beride dolaşmakta* oldukları beyanıyla hükûmetten yardım istemekteydi.⁹³ Yine aynı şekilde Sinop/Ayancık'a yerleştirilmiş olan Sürmene mültecilerinden Şaban eşi Fatma ve Ahmet eşi Ayşe kendilerine iaşe ile yevmiye verilmediğine dair dilekçelerini Harbiye Nezaretine göndermişlerdi.⁹⁴ Osmanlı Hükûmeti, mültecilere yevmiye verilemediği yerlerde yevmiye yerine erzak ve ekmek dağıtımını yaparak mültecilerin iaşe sıkıntısını gidermeye çalışmıştı. Örneğin İzmit ve Kayseri'de yevmiye verilemeyen muhacir ve mültecilere erzak ve ekmek dağıtılmaktaydı.⁹⁵ Yeterli erzak temin edilemediğinde ise mülteciler, iaşe sağlayabilecek yerlere göç ettirilmekteydi.⁹⁶ Bunların yanı sıra Osmanlı Hükûmeti, mülteci ve muhacirlerin iaşesinin sağlanması için yerleştirildikleri yerlerde tarım yapmak üzere kendilerine *tohumluk* dağıtarak geçimlerinin kendileri tarafından karşılanmasını da teşvik etmişti.⁹⁷

Trabzon mültecilerinin yaşadığı sıkıntılardan bir diğeri de salgın hastalıklardı. Gıdasızlık ve bakımsızlıktan mustarip olan mülteciler salgın hastalıklara maruz kalmaktaydı. Örneğin Terme ve Çarşamba'da sıtma hastalığına yakalanmış mülteciler vardı. Bunlara *kinin* dağıtılarak hastalığın zararı azaltılmaya çalışılmıştı. Aynı zamanda kolera salgını da sıklıkla görülen hastalıklar arasındaydı. Hastalığın ortaya çıktığı bölgelerdeki mülteciler, buldukları yerlerde tecrit ediliyor ve bunlar, kati surette başka bölgelere

⁹¹ BOA; DH-ŞFR-77-114 (16 Haziran 1917).

⁹² Dündar; age., s. 230-231.

⁹³ BCA; 272-0-0-11/İSKÂN-12-36-7 (6 Şubat 1918).

⁹⁴ BCA; 272-0-0-11/İSKÂN-12-38-16 (10 Haziran 1918).

⁹⁵ BCA; 272-0-0-74/İSKÂN-67-29-12, BCA, 272-0-0-74/İSKÂN-67-29-14.

⁹⁶ BOA; DH-ŞFR-565-23 (11 Temmuz 1917).

⁹⁷ BCA; 272-0-0-İSKÂN-11-34-8 (16 Aralık 1917).

sevk edilmeyordu.⁹⁸ Hastalıkların önüne geçmek suretiyle mülteciler için hastane ve muayenehane inşa edilmekteydi. Mültecilerin ilaç masrafları ise hükümet tarafından karşılanıyordu. Ayrıca hastanelerde boş yatak bulunmadığı takdirde bunlar, askerî hastanelere de sevk ediliyorlardı.⁹⁹

Bunların yanı sıra bazı memurların suistimalleri de mültecilerin ihtiyaçlarının karşılanmasını zorlaştırmaktaydı. Örneğin Akçaabat tahsildarı Ali Rıza ve Muhacirin Komisyonu Kâtibi Aziz ile Dağıtım Kâtibi Zeki Efendiler, mültecilere ait ekmekleri başkalarına satmak suçundan mahkemeye sevk edilmişlerdi.¹⁰⁰ Yine aynı şekilde memleketlerine vapur ve motorlarla dönüş yapan mülteciler, Trabzon, Rize sahillerine çıktıklarında kayıkçılar bunlardan para almaktaydı. Ayrıca mülki memurların gelen kafilelere sıcak çorba vermek gibi bazı yardımları esirgedikleri ihbarı alınmaktaydı. Dâhiliye Nezareti bu duruma karşı önlem alınmasını ehemmiyetle Trabzon Valiliğine bildirmişti.¹⁰¹ Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in vilayet işlerini Ordu'dan yürütmüş olması, Ordu'daki mültecilerin bakım işlerini düzene sokmuştu. Fakat bazı zabıta memurlarının mültecilere kötü davrandığı ve iaşelerine özen gösterilmediği gibi hususlar Trabzon Mülkiye Müfettişliği tarafından ihbar alınmıştı. Bunun üzerine Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Trabzon Valiliğine emir ve talimatlara uyulmasını ve bunların uygulanmasına itina gösterilmesini, mültecilerin refahının sağlanmasını tebliğ etmişti.¹⁰²

1918 yılı itibarıyla memleketlerine dönüş yapan mülteciler savaş dolayısıyla uğradıkları maddi zararın karşılanması için Osmanlı Hükümetine dilekçeler göndererek tazminat talep etmeye başlamışlardı. Örneğin Hopa Kazası Başkâtibi İbrahim Hakkı Efendi ile Tekaud Komiser Muavini Yusuf Ziya Efendi savaş dolayısıyla terke mecbur olduğu mallarının tazminini istemekteydi.¹⁰³ Yine aynı şekilde Trabzon mültecilerinden Zaim Reis'in oğlu Hamza, Karadeniz'de Rus bombardımanı ile batırılan iki gemisine karşılık verilen tazminatın az olduğu gerekçesiyle yazdığı dilekçeyi Dâhiliye Nezaretine göndermişti.¹⁰⁴

c. Trabzon'un Geri Alınışı ve Mültecilerinin Dönüşü

1917 yılı itibarıyla Rusya; Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon'u işgal ederek nihai hedeflerine ulaşmış ve Sivas üzerinden İtilaf kuvvetleriyle birleşmek üzere Musul'a yönelmişti. Fakat Şubat 1917'de Bolşevik İhtilali'nden sonra Rus Çarı II. Nikolay tahttan indirilmiş, Rusya'da

⁹⁸ BOA; DH-ŞFR-58-238 (8 Aralık 1915).

⁹⁹ Dündar; age., s. 231.

¹⁰⁰ BOA; ŞD-1873-3 (17 Aralık 1917).

¹⁰¹ BOA; DH-ŞFR-89-134.

¹⁰² BOA; DH-ŞFR-65-66 (22 Haziran 1916).

¹⁰³ BOA; DH-İUM-21-82(22 Mart 1918).

¹⁰⁴ BOA; DH-İUM-21-46 (23 Şubat 1919).

demokratik bir rejim kurularak Geçici Kerensky Hükûmeti kurulmuştu. Fakat geçici hükûmet de Kasım 1917'deki ihtilâl ile ortadan kaldırılmıştı.¹⁰⁵ Nitekim Rusya'da cereyan eden iktidar mücadelesi Kafkasya'yı siyasi, askerî ve ekonomik açıdan bir kargaşaya sokmuş ve Rus ordusunu olumsuz etkilemişti.¹⁰⁶ Zira ihtilalle birlikte ordu ikiye bölünmüş ve cephelerden Rus askerlerin firarları başlamıştı. Rus ordusunun ikiye bölünmesiyle birlikte Doğu Cephesi'nde savaş kabiliyetini kaybeden Rusya, 18 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ile Erzincan Mütarekesi'ni imzalamış ve mütareke kapsamında cepheden ordusunu çekme kararı almıştı.¹⁰⁷ Böylece Rus birlikleri, doğuda işgal ettiği yerler ile Karadeniz bölgesinde Tirebolu/Harşit Çayı'na kadar olan sahadan çekilmeye başlamıştı. Bu çekilmeyle birlikte bölgede bulunan 37'nci Kafkas Tümeni de 24 Şubat 1918'de bir Rus birliği tarafından karşılanarak olaysız bir şekilde Trabzon'a girmişti.¹⁰⁸

Rus işgal bölgelerinden iltica eden Müslüman mülteciler, büyük bir sefalet içinde yollara düşerek canlarını kurtarmayı başarmışlardı fakat işgal bölgesinde kalmış olanlar, iltica edenler kadar şanslı değillerdi. Çünkü Rus birlikleri işgal ettiği bölgelerden çekilirken ağırlıklarını Ermeni Gönüllü Birliklerine bırakmışlardı. Dolayısıyla bu birlikler, yerli Rum ve Ermeni çeteleriyle birlikte doğuda ve Karadeniz'de iltica edememiş Müslümanların birçoğunu katlederek Anadolu'yu terk etmişlerdi. Örneğin 7 Ocak 1918'de Rus askeri giysili Ermeniler, Fol kasabasında (Vakfikebir) yaklaşık 50 kadın ve erkeği Trabzon istikametine kaçırmışlardı. Rum ve Ermeni çeteleri, Beşikdüzü Şarlı Pazarı'nın batısında Nefs-i Şarlı, Akkakilise, İnesil köyleri Müslümanlarını öldürmüş, mal ve eşyalarını yağma ederek namuslarına saldırmışlardı. Yine 50 kişilik bir Ermeni çetesi Ardasa (Torul)'yu basarak kasabayı yağma ve çarşığı yakmışlardı.¹⁰⁹ 28 Ocak 1918'de ise Gürcü, Ermeni ve Rumlardan oluşan 2.000 kişilik bir çete Polathane (Akçaabat) kasabasını ele geçirmiş ve Polathane Müslümanlarını *vahşiyane* bir surette katletmişlerdi. Müslüman kadınların başlarını kesmişler, yüzlerini parçalamışlar, erkeklerle kadınların parçalanmış cesetlerini teşhir etmişlerdi. Aynı şekilde Polathane'ye bağlı Orus köyü, Ermeni ve Rum çeteleri tarafından basılmış ve bütün Müslümanlar katledilmişti.¹¹⁰

¹⁰⁵ Halil Bal; "Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 5, 2004, s. 25.

¹⁰⁶ Tolga Başak; "İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2013, 45, s. 98.

¹⁰⁷ Fahri Belen; *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, C IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 185-207. Antlaşma için bakınız: Nurcan Yavuz; "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1995, 17/28, s. 207-232.

¹⁰⁸ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı*; s. 453.

¹⁰⁹ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*; Aralık 1982, s. 272 (29 Ocak 1918).

¹¹⁰ *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*; Aralık 1982, s. 286 (2 Şubat 1918).

Karargâh-ı Umumi İstihbarat Şubesinde görevli Yüzbaşı Ahmet Refik (Altınay),¹¹¹ 22 Nisan 1918'de Trabzon'a geldiğinde Trabzon'un enkaz hâlini ve ahır hâline getirilmiş camilerinin fotoğrafını çekmişti. Kendisi de Erzincan ve Trabzon'da gördüklerini şöyle rapor etmekteydi:

Trabzon'dan Erzincan'a kadar bütün köyler birer harabedir. Büyük bir kısmı Rusların tahliye anında Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Bu tahribatta Rumların da iştiraki vardır. Köylüler Ruslardan ziyade gayrimüslim vatandaşların zulümlerinden bıkmıştır. Trabzon İslam Mahallesi yerle bir edilmiştir. Mezarlıklar, Ruslar tarafından tiyatro yapılmıştır. Camilerin duvarlarına en utanç verici resimler döşenerek gübrelerle duruyor. Trabzon-Erzincan yolu üzerinde meyve ağaçları kesilmiş, evleri yıkılmış aç kadınlar yollarda perişan hâlde dileniyorlar, Hristiyan köyleri muhafaza edilmiştir. Erzincan bir facialar sahnesidir. Kuyular İslam ölüleriyle doludur, viran evlerin, bahçelerin, arsaların hâlâ etleri üzerinde insan ölüleri, eller ve ayaklar bulunuyor. En süslü Ermeni evlerinin kapı yolları kâmil kanla sıvanmıştır. Rusların şehri tahliyesi esnasında İslamlardan birçoğu Ermeniler tarafından hapsedilmiş taşlık önlerinde kütükler üzerinde katledilmiştir. Tekmil şehir harabedir (Ek-1).¹¹²

Rus birliklerinin Trabzon'dan çekilmesinden sonra iltica eden Müslümanlar memleketlerine dönüş için hükûmet yetkililerine başvurmaya başlamışlardı. Bu kapsamda Nisan 1918 yılı başında Vilayat-ı Müstahlasa'ya (Kurtarılmış Vilayetler)¹¹³ gönderilen mültecilerden ilk grup arasında Trabzon mültecileri de vardı.¹¹⁴ Örneğin Sürmene ve Rize'den Cide'ye göç etmiş olan Trabzon mültecileri, 17 Nisan 1918'de memleketlerine dönüş yapmak için Trabzon vilayetine başvuruda bulunmuşlardı.¹¹⁵ Maddi durumu iyi olanlar kendi vasıtalarıyla iyi olmayanlar ise Aşair ve Muhacirin Müdüriyetinin tedarik ettiği vasıtalarla Trabzon vilayetine dönüş yapıyorlardı. Bunlardan özellikle emlak, arazi, motor ve kayık sahibi ile tüccar¹¹⁶ olan Trabzon mültecilerinin memleketlerine iadeleri için vapur tahsis edilerek sevkiyata başlanacaktı. Fakat durumu iyi olanlar, vapur tahsisini beklemeden posta vapuru ve diğer vasıtalarla gidebilecekti.¹¹⁷ Ayrıca eşkıyalık yapan mültecilerin de memleketlerine dönüşlerine izin verilmişti. Örneğin İzmit'te eşkıyalık faaliyetlerinin bir kısmı Trabzon mültecileri tarafından meydana

¹¹¹ BDH; Kls.: 346, Dosya: 427, Fihrist:3-28. Ahmet Refik, geziyle ilgili raporlarını anılarında da yayınlamıştır. Ahmet Refik Altınay; *İki Parti İki Kıtıl*, (Çev. Y. Kurt). M.Ş. Eygi (Ed.), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1999, s. 56.

¹¹² BDH; Kls.: 359, D.:1023, Fihrist: 3-36. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Aralık 1982, s. 409.

¹¹³ Rus işgalinden kurtarılan vilayetler; Erzurum, Van, Bitlis ve Trabzon idi. Ögün; age., s. 62.

¹¹⁴ Ögün; age., s. 69.

¹¹⁵ BOA; SEVKİYAT-272-0-0-14, 74-15-2 (17 Nisan 1918).

¹¹⁶ BOA; DH-ŞFR-87-115.

¹¹⁷ BOA; DH-ŞFR-87-145 (3 Ağustos 1920).

gelmekteydi. Bundan dolayı mültecilerin sevki için vapur geldiği zaman isteklerine bakılmaksızın cümlesi sevk edilecekti.¹¹⁸ Bunların yanı sıra İstanbul'da 2.000 - 3.000 Batum ve Trabzon mülteciyi bulmaktaydı. Bunlar vapur bulamadıkları için sefil ve perişan bir hâldeydiler. *Sadaret* bu duruma karşı bunların acilen memleketlerine nakilleri için vapur tahsis edilmesini Harbiye ve Dâhiliye Nezaretinden istemişti.¹¹⁹

1920 itibarıyla Trabzon'a dönüş yapan mülteci sayısı 208.788 kişi idi.¹²⁰ Bunlardan 172.000'i yardıma muhtaçtı.¹²¹ Zira çoğunun evi Ermeni birlikleri tarafından yakılıp yıkılmıştı.¹²² Dolayısıyla memleketlerine dönüş yapan Trabzon mültecileri için hayatı idame ettirmek o kadar da kolay olmayacaktı. Hilal-i Ahmer Cemiyetinin (Kızılay Cemiyeti) Trabzon İmdat Heyeti bir nebze olsun Trabzon halkının iâşe ve sağlık sorunlarını gidermeye çalışmıştı. Bu kapsamda Trabzon'da bir aşhane açmış ve günde 500-750 fakire yemek dağıtılmıştı. Aşhaneye gelemeyecek durumda olanlara da aylık beş kilo hububat ve çamaşır gönderilmişti. Diğer taraftan Muhacirin İdaresi yönetimindeki fakirler yurdunda çok kötü şartlar altında barındırılan 500 kişiye de yardım eli uzatılmıştı. Dört tarafı açık bir çatı altında bir parça mısır ekmeğiyle hayatta kalmaya çalışan bu zavallı insanlar için şehrin ileri gelenlerinin yardımıyla bir bina kiralanarak bir aylık ihtiyaçları heyet tarafından karşılanmıştı. Şehir merkezi dışında Giresun, Ordu, Tirebolu ve Perşembe kazalarında ise 30 ton kadar erzak ve eşya dağıtılmıştı. Yine Gümüşhane'ye kadar olan kasaba ve köylere 12 ton hububat, 3.000 arşın Amerikan bezi, 2.000 don, 2.000 gömlek ve bir miktar çarık ile bir miktar da ilaç gönderilmişti. Ayrıca salgın hastalıklar ve diğer sağlık sorunlarının giderilmesi için Trabzon'da 25 yataklı bir hastane açılmıştı. Burada günde yaklaşık 100 hasta muayene edilmekteydi.¹²³

Bunların yanı sıra mülteciler, iskân ve iâşeleri için resmî makamlara verdikleri dilekçelerinde damga vergisinden muaf tutulmuşlardı.¹²⁴ Ayrıca memleketlerine dönüş yapmış olan mülteciler, dönüş yaptıkları tarihten itibaren iki ay askerlikten muaf tutulmuş ve iki ay sonra celplerine başlanmıştı.¹²⁵

¹¹⁸ BOA; DH-ŞFR-585-20 (23 Mayıs 1918).

¹¹⁹ BOA; BEO-4546-340896 (12 Aralık 1918).

¹²⁰ Erdem; agm., s. 68.

¹²¹ Öğün; age., s. 107.

¹²² Altınay; age., s. 56.

¹²³ Öğün; age., s. 161.

¹²⁴ Dündar; age., s. 230.

¹²⁵ BOA; DH-ŞFR-606-88 (19 Aralık 1918).

Sonuç

Osmanlı Dönemi'nde Trabzon vilayeti, Karadeniz sahilinde Batum'dan Samsun'a ve güneyde Gümüşhane'ye kadar bir alanı kapsamaktaydı. 1914 yılı itibarıyla vilayette Müslüman nüfus, ekseriyeti oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman bu nüfus için felaket yılları da başlamıştı. Zira Rus işgal bölgelerinde kalmak istemeyen Müslümanların birçoğu 3'üncü Osmanlı Ordusunun gerisine iltica etmişti. İltica edemeyenler ise Rus ordusu ile birlikte hareket eden Ermeni Gönüllü Birliklerinin katliamına uğrarken kimisi de salgın hastalık ve açlıktan hayatını kaybetmişti.

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus Kafkas Ordusu, Doğu Karadeniz'de Harşit Vadisi'ne kadar ilerleyebilmişti. Zira bölgede bulunan Osmanlı birlikleri, milis kuvvetler ve Karadeniz halkının da desteğiyle Ruslar, Harşit Vadisi'nden batıya geçememişlerdi. Dolayısıyla Rusların bu ilerleyişine bağlı olarak da vadinin doğusunda bulunan Trabzon mültecileri, Giresun ve Ordu'ya iltica etmişlerdi. Trabzon'un güneyinde meskûn Müslümanlar da Sivas vilayetine yönelmişlerdi. Özellikle Giresun ve Ordu'ya iltica etmiş olanlar, buraların da Ruslar tarafından işgali ihtimali karşısında meskûn halkla birlikte Canik sancağı istikametinde göç etmişler/ettirilmişlerdi. Göç ettikleri/ettirildikleri yerler arasında başta Canik ve İzmit sancağı ile Kastamonu ve Sivas vilayeti gelmekteydi. Sonraki süreçlerde ise buralarda toplanan mülteciler, iskân ve iaşe sıkıntısından dolayı başka bölgelere göç etmişlerdi/ettirilmişlerdi. Hatta Şam'a gönderilen Trabzon mültecileri dahi vardı. Buradan yola çıkarak Suriye'nin sadece Ermenilerin sevk ve iskân ettirildiği bir bölge olmadığı anlaşılmaktadır.

Nitekim Rusya'da Bolşevik İhtilali ile birlikte Rus ordusu, Doğu Cephesi'nde savaş kabiliyetini kaybetmeye başlayınca Erzincan Mütarekesi ile cepheden çekilme kararı almıştı. Bu çekilmeye bağlı olarak Trabzon mültecileri de memleketlerine dönmeye başlamışlardı. Başlangıçta emlak, arazi, motor ve kayık sahibi ile tüccarların dönüşüne izin verilmişti. Ayrıca göç ettikleri/ettirildikleri yerlerde çeşitli asayiş olaylarına karışan Trabzon mültecileri de öncelikli dönüş yapacaklar arasına alınmıştı. Osmanlı Hükûmeti, dönüş yapan mülteciler için bazı tedbirler almıştı. Buna göre dönüş yapanlara erzak ve iaşe sağlamış, sağlık kontrolleri için hastaneler açmış, mültecilerin resmî makamlara verdikleri dilekçelerden damga vergisini kaldırmış ve askerî mükellefiyeti olanların askerlik celplerini iki ay ertelemişti. Dolayısıyla Osmanlı Hükûmeti, Müslümanlar üzerindeki savaşın *ağır izlerini* bir nebze olsun hafifletmeye çalışmıştı. Oysa bu Müslümanlar için var olma savaşı henüz bitmemişti.

Kaynaklar

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi; Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)

BDH; Kls.:2818, Dosya:59, Fihrist:1-32(33).

BDH; Kls.:346, Dosya:427, Fihrist:3-36.

BDH; Kls.:346, Dosya:427, Fihrist:3-28.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî

DH-ŞFR-465-97.

DH-ŞFR-60-188.

DH-ŞFR-61-113.

DH-ŞFR-70-37.

DH-ŞFR-517-32.

DH-ŞFR-546-88.

DH-ŞFR-65-63.

DH-ŞFR-68-160.

DH-ŞFR-66-36.

DH-ŞFR-74-60.

DH-ŞFR-65-35.

DH-ŞFR-64-272.

DH-ŞFR-58-238.

DH-ŞFR-65-62.

DH-ŞFR-65-64.

DH-ŞFR-578-36.

DH-ŞFR-578-66.

DH-ŞFR-67-49.

DH-ŞFR-67-42.

DH-ŞFR-585-20.

DH-ŞFR-87-115.

DH-ŞFR-87-145.

DH-ŞFR-606-88.

DH-ŞFR-89-134.

DH-ŞFR-65-66.

DH-ŞFR-565-23.

DH-ŞFR-61-247.

DH-ŞFR-61-125.

DH-ŞFR-61-122.

DH-ŞFR-531-63.

DH-ŞFR-77-114.

DH-ŞFR-576-67.

Haritalar

HRT-h-622.

Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umumiye

DH-İUM-108-47.

DH-İUM-21-82.

DH-İUM-21-46.

Taşra Evrakı

TŞR-HL-3-99.

Bab-ı Ali Evrak Odası

BEO-4546-340896.

Şûra-yı Devlet

ŞD-1873-3.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Sevkiyat

SEVKİYAT-272-0-0-17-9-17-2.

SEVKİYA272-0-0-14, 75-20-13.

SEVKİYAT-272-0-0-14,75-23-1.

SEVKİYAT-272-0-0-14, 74-15-2.

SEVKİYAT- 272-00-11-17-80-6.

İskân

İSKÂN-272-0-0-11-12-36-7.

İSKÂN-272-0-0-11-12-38-16.

İSKÂN-272-0-0-74-67-29-12.

İSKÂN-272-0-0-74-67-29-14.

İSKÂN- 272-0-0-11-34-8.

Resmî Yayınlar

Askerî Tarih Belgeleri Dergisi; Genelkurmay Basımevi, 31/ 81, Aralık 1982.

BELEN, Fahri; *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, C I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

BELEN, Fahri; *Birinci Cihan Harbi'nde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri*, C II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

BELEN, Fahri; *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

BELEN, Fahri; *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1917 Yılı Hareketleri*, C IV, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, C II, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

ÇAKMAK, Fevzi; *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Yay. haz.: A. Tetik, S. Kiper, A. Seven, ve Y. S. Demirtaş Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005.

Trabzon Vilayeti Salnamesi; Trabzon, 1322(1906/1907).

Tetkik Eserler

AKSOY, Volkan; *II. Meşrutiyet Dönemi'nde Trabzon*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Trabzon, 2014.

AKSOY, Volkan; “Trabzon’da Rus işgali ve Muhacirlik (1916-1918)”, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Yay.Haz. M. UĞUR), ATAM, Ankara, 2015.

AKSOY, Volkan; “Birinci Dünya Savaşı'nda “Göç”ün Acılarına Tanıklık Eden Şehir: Giresun”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 4/5, 2018.

ALTINAY, Ahmet Refik; *İki Parti İki Kıtıl*, (Çev. Y. Kurt). M.Ş. Eygi (Ed.), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1999.

ARMAOĞLU, Fahir; *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, TTK Basımevi, Ankara, 1997.

BAKİ; *Büyük Harpte Kafkas Cephesi*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1933.

BAL, Halil; “Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Sonra Türkiye ve Ermeniler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 5, 2004.

BAŞAK, Tolga; “İngiltere'nin Kafkasya Politikası ve Ermeni Sorunu (1917-1918)”, *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 2013, 45.

ÇAYKIRAN, Güzin; *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri (1908-1920)*, Hece Yayınları, Ankara, 2021.

DEVELİOĞLU, Ferit; *Osmanlıca-Türkçe Sözlük*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2002.

DÜNDAR, Fuat; *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.

ERDEM, Ufuk; “Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyesi (1913-1922)”, *Zeitschrift für die Welt der Türken (ZfWT)*, 9/1, 2017.

FATSA, Mehmet; “Harşit Vadisi Sempozyumu'nun Ardından”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2016, 21, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/259273> (Erişim Tarihi: 16.01.2021.)

GÖRGÜLÜ, İsmet; *On Yıllık Harbin Kadrosu 1912-1922*, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

GÜNAY, Nejla; “Mondros Mütarekesi Öncesinde Maraş'a Yerleştirilen Şark Mültecileri”, *Mondros Mütarekesi'nin 100. Yılı: I. Dünya Savaşı'nın Sonu Mütarekeler ve Barış Antlaşmaları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, C I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2019.

İPEK, Nedim; “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12/1, 1999.

KARPAT, Kemal H.; *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

KAYA, Mevlüt; “I. Dünya Savaşı'nda Eynesil Yöresinde Rus İşgalinin Anılara Yansımaları”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/3, 2018.

MCCARTHY, Justin, ASLAN, Esat, TAŞKIRAN, Cemalettin ve TURAN, Ömer; *1915 Van'da Ermeni İsyanı*, (Çev. B. Yoğun), T&K Yayınları, İstanbul, 2018.

SHAW, Stanford J. ve KURAL SHAW, E; *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. M. Harmancı), E Yayınları, İstanbul, 2000.

ŞAHİN, Enis “İngiliz The Times Gazetesi’ne Göre Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali (1916)”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 7/7, 2009.

ÖĞÜN, Tuncay; *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi: Vilayat-ı Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.

ÖZDİŞ, Hamdi; *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamid Döneminde Trabzon Vilayeti’nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.

SAYLAN, Kemal; “I. Dünya Savaşı’nda Yukarı Harşit Vadisi’nde Rusların Yaptığı Tahribat”, *Harşit Vadisi Sempozyumu*, (M. Fatsa ve M. Özmenli), Dokap Bölge İdaresi Başkanlığı, Giresun, 2017.

TEMİZGÜNEY, Firdevs; *Emval-i Metruke Meselesi 1915-1923*, TTK Yayınları, Ankara, 2017.

TEKİR, Süleyman; “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 32, Bahar 2016.

ÜNALP, F. Rezzan; “Birinci Dünya Harbi Sırasında Kafkas Cephesi’ndeki Casusluk Faaliyetleri (1914’ten 1918’e Kadar)”, *Birinci Dünya Savaşında Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu*, (Yay.Haz. M. UĞUR), Ankara, 2015.

ÜNALP, F. Rezzan; *Trabzon’un işgalinden Harşit Savunmasına Birinci Dünya Harbi’nde Karadeniz*, Serander Yayınları, Trabzon, 2019.

ÜNLÜ, Funda; *Harşit Savunması’nın Bölgeye Yansımaları (1916-1918)*, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2019.

YAVUZ, Nurcan; “Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1995, 17/28.

YAZICI, Adnan; *Birinci Dünya Savaşı’nda Harşit Savunması*, Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Giresun, 2019.

Handwritten notes at the top: 70c, 1023, 3-36, 100/12/20

ر	1023
ف	3-36

Handwritten notes: 70c, 100, 12/20

امکان	ساعت اول	تاریخ	التدفیق	توضیح	نوع	کلاس	نومرد	شماره
			کشفه اولتدفیق	حکومت تلفرات عابراتدن طرلای برکوتا مسئولیت قبول ایجن				

Handwritten text below the table:

طرز و نحوه این گزارش ضمیمه نمودار می باشد که در پیوسته اول این گزارش درج شده است. در پیوسته دوم نیز یک نقشه از منطقه مذکور درج شده است. این منطقه در جنوب غربی شهر تبریز واقع شده و در پیوسته سوم نیز یک نقشه از منطقه مذکور درج شده است. این منطقه در شمال غربی شهر تبریز واقع شده است. در پیوسته چهارم نیز یک نقشه از منطقه مذکور درج شده است. این منطقه در جنوب شرقی شهر تبریز واقع شده است. در پیوسته پنجم نیز یک نقشه از منطقه مذکور درج شده است. این منطقه در شمال شرقی شهر تبریز واقع شده است. در پیوسته ششم نیز یک نقشه از منطقه مذکور درج شده است. این منطقه در جنوب غربی شهر تبریز واقع شده است. در پیوسته هفتم نیز یک نقشه از منطقه مذکور درج شده است. این منطقه در شمال غربی شهر تبریز واقع شده است. در پیوسته هشتم نیز یک نقشه از منطقه مذکور درج شده است. این منطقه در جنوب شرقی شهر تبریز واقع شده است. در پیوسته نهم نیز یک نقشه از منطقه مذکور درج شده است. این منطقه در شمال شرقی شهر تبریز واقع شده است. در پیوسته دهم نیز یک نقشه از منطقه مذکور درج شده است. این منطقه در جنوب غربی شهر تبریز واقع شده است.

Handwritten signature: خرابه عجمی ایگه ...

Yüzbaşı Ahmet Refik'in Trabzon ve Erzincan Hakkındaki Raporu.

MSB Arşiv ve Askerî Tarih Daire Başkanlığı Arşivi; BDH; Kls.:359,
D.:1435, Fihrist: 3-36.